

DISKUSSIONSINLÄGG

Betraktninger til ”Bidrag til nordområdenes krigshistorie”

Utgave 4/2017 av Historisk Tidskrift för Finland inneholdt en omtale av min bok, *De kom til oss – Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms*, skrevet av Mari Olafsen Lundemo. Bokanmeldelsen inneholdt en betydelig mengde fakta-feil som jeg her vil kommentere.

Min kommentar er organisert i tre deler:

1. Første del forklarer hvorfor ødeleggelsene ble så mye større på norsk side av grensen enn i Lappland.
2. Andre del omhandler forhold som bokanmelder mener ikke er omtalt i *De kom til oss*. For å vise at disse temaene definitivt er omtalt i min bok og at Lundemo tar feil, kommer jeg til å gjengi de eksakte sitatene i min bok.
3. Siste del tar for seg kildebruk i Asbjørn Jaklins bok *Brent jord* og min egen, samt hva del to og tre i *De kom til oss* faktisk handler om.

Hvorfor tyskernes ødeleggelser og evakuering ble mer brutal i Norge enn i Finland

Forholdene på østfronten og i Finland sensommeren og høsten 1944 fikk store konsekvenser for det som videre hendte i de nordligste områdene av Norge. Kort sagt kan man si at tilbakeslagene på østfronten, finnenes fredsavtale med Sovjetunionen og den påfølgende lapp-landskrigen medførte at de tyske troppene ble presset tilbake og inn i Finnmark og Troms fylke. Dette var bakgrunnen for at de tyske okkupasjonsmyndighetene ønsket å evakuere innbyggerne i de norske nordområdene.¹

1. Inger Selven Watts, *De kom til oss – Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms* (Oslo 2016), s. 21–25, 55–57 og 265.

Jeg vil i denne delen vise hvordan og hvorfor de tyske troppene handlet etter to ulike ordre, og hvordan den som gjaldt for Norge befalte en langt mer brutal behandling enn det ordren for Finland gjorde. Disse to befalingene gjaldt for nordområder i Norge og Finland, og ble utstedt av to ulike tyske ledere.

Den første ordren var det generalmajor Hölter som var ansvarlig for. Den ble utstedt 13. oktober 1944, og gjaldt i første omgang både for Norge og Finland.

Femten dager senere kom imidlertid en ny ordre som bare gjaldt for Norge. Denne kom direkte fra Adolf Hitler. Mens generalmajor Hölter fokuserte på hva som måtte ødelegges av militære hensyn for å stanse fienden, bar ordren fra Hitler like mye preg av å være en hevn for nordmennenes illojalitet mot det tyske okkupasjonsstyret. Dette kommer også tydelig fram i innholdet i de to befalingene.

Generalmajor Hölters ordre er mindre omfattende enn Hitlers senere ordre for Norge. Riktignok starter Hölters ordre med at alle bygninger skal ødelegges, men deretter gis det mange unntak. Alle bebodde hus, bygninger som befinner seg langt fra vei, sykehus og kirker skal nemlig bevares. Ordren gjelder konkret for det finsk-norske området nord for linjen Ylitornio-Sinettä-Sodankylä. Hölter er tydelig på at ødeleggelsene som beordres har en militær begrunnelse. De skal ”frita fienden muligheter for fotfeste om vinteren”.²

Den 28. oktober 1944 kom ordren fra Adolf Hitler. I et område øst for Lyngenlinjen midt i Troms fylke skulle Nord-Norge ødelegges. I motsetning til Hölters ordre blir det i denne ikke gitt noen unntak: Samtlige hus skal brennes ned til grunnen eller ødelegges. Den tyske øverstkommanderende i Nord-Finland, Lothar Rendulic, gjøres ansvarlig for at ordren gjennomføres ”hensynsløst”. Føreren av Det tredje rike presiserer også at ”medlidighet med befolkningen er ikke på sin plass”.³ Befolkningen i området skal ”fjernes med makt”.⁴

Før Hitlers ordre hadde generalmajor Hölter utstedt nok en ordre om ødeleggelser på norsk side. Også denne gangen hadde den tyske høyere offiseren gjort unntak for bebodde hus i delvis evakuerte om-

2. Watts, *De kom til oss*, s. 54–57; Wilhelm Fosnes, *Evakueringen av Finnmark og Nord-Troms høsten 1944 – planlegging og gjennomføring*, hovedoppgave ved UiO 1974, s. 14.

3. Watts, *De kom til oss*, s. 21.

4. *Ibid.*, s. 21.

råder, men så hadde Hitlers sivile øverstkommanderende i Norge fått nok. Gjennom en mellommann i Hitlers innerste krets hadde rikskommissar Josef Terboven fått Førerens aksept for en hardere behandling av den norske befolkningen enn det Hölder hadde befalt for finnene og opprinnelig for nordmennene. Hitlers ordre kom samme dag som Den røde hær nådde fram til Tana-elva i Finnmark fylke.

Innholdet i Hölders første ordre og Hitlers senere befaling for Norge gjenspeiles i de konsekvensene disse fikk for henholdsvis Finland og Norge. Her er beregninger foretatt av finske og norske myndigheter etter krigen en nyttig kilde.⁵

Gjennom sitt arbeid med boken *Jätetyt kodit, tuhotut sillat – Lapin sodan monta historiaa* fant Pekka Iivari og Veikko Erkkilä at om lag 40–46 % av bygningene i Lappland ble brent. Dette tallet inneholder alle former for hus inkludert saunaer. Deres beregninger er hentet fra Lapplands ombygningkommissionenes dokumenter.⁶

Tallene er langt lavere enn for Finnmark fylke, der ødeleggelsene for en linje vest for Berlevåg – Tana var på nærmere 100 %, og det er primært for dette området Hitlers ordre om den brente jords taktikk fikk altomfattende konsekvenser.⁷

Når det gjelder Øst-Finnmark, stemmer det at de tyske soldatene ikke rakk å brenne alt. 28. oktober hadde Den røde hær nådd fram til Tana-elva, og de tyske troppene rakk således ikke å oppfylle Hitlers ordre om en total ødeleggelse før de måtte trekke seg tilbake. Derfor ble skadeomfanget i Øst-Finnmark på om lag 60–70 %. Skadene i denne delen av fylket hadde samtidig flere årsaker. Russerne hadde aggressivt bombet byene i regionen, og det hadde vært utkjempet slag mellom tyske og sovjetiske styrker.⁸

5. Ibid., s. 21–22 og 54–57.

6. Veikko Erkkilä & Pekka Iivari, *Jätetyt kodit, tuhotut sillat. Lapin sodan monta historiaa* (Helsinki 2016), s. 400. Deres beregninger baserer seg på Lapplands ombygningkommissionens dokumenter. Disse er oppbevart i Uleåborg. Erkkilä og Iivaris beregninger er ikke gjengitt i min bok. Watts, *De kom til oss*, s. 54–57.

7. Trond M. E. Dancke, *Opp av ruinene – Gjenreisningen av Finnmark 1945–1960* (Oslo 1986), s. 136–137; Knut Einar Eriksen og Terje Halvorsen, *Frigjøring*, Magne Skodvin (red.), *Norge i krig*, Bd. 8 – *Fremmedåk og frihetskamp 1940–1945* (Oslo 1987), s. 50. Deres kilde er fylkeskonservatorene i Finnmark, Troms og Nordland (etter skisse av Anders Ole Hauglid). Watts, *De kom til oss*, s. 55.

8. Dancke, *Opp av ruinene*, s. 136–137; Eriksen og Halvorsen, *Frigjøring*, s. 50; Watts, *De kom til oss*, s. 21–22 og 38–42.

I Nord-Troms valgte imidlertid tyskerne å la en god del av bebyggelsen stå igjen, og det til tross for at dette var det stedet de hadde hatt best tid til ”uforstyrret [å] holde på med sine ødeleggelse”⁹. Bakgrunnen for at tyskerne valgte å spare mange hus i dette området var egen nytte. De trengte hjem for å huse egne soldater og til opprettholdelse av nødvendige tjenesteytelser.¹⁰

Igjen må vi tilbake til de to ordrene for å finne bakgrunnen for de langt større ødeleggelsene i Finnmark, og også bakgrunnen for Adolf Hitlers krassere befaling for Finnmark og Nord-Troms. I ordren viser føreren for det tredje rike tydelig hvorfor den er gitt: ”På grunn av at den nordnorske befolkningen er uvillig til å evakuere frivillig har Føreren samtykket i rikskommissars forslag og befalt at hele den norske befolkningen øst for Lyngenlinjen skal fjernes med makt [...]”¹¹

Hendelser og forklaringer i min bok som Lundemo skriver ikke er der

1. Lundemo skriver at ”Det som ikke kommer tydelig fram i boka er at det er to store grupper mennesker som trekker sørover på samme tid, og som konkurrerer om tilgang til den samme infrastrukturen; sivilbefolkningen i Nord-Norge, og de tyske troppene inkludert krigsfanger og andre tilhørende grupper.”¹²

Dette faktum er omtalt flere steder i min bok.

På side 146 skriver jeg: ”Strømmen av flyktninger fortsatte nedover landet. Sør-Troms og Nordland var kommet under et voldsomt press. 50 000 tvangsevakuerte skulle sørover og var innom i hvert fall ett av fylkene. Samtidig var det minst 200 000 tyske soldater i det samme området og et titusentall krigsfanger og sivile som enten frivillig eller ved hjelp av tvang hadde arbeidet for tyskerne. Alle skulle ha mat og et sted å sove. Samtlige trengte også plass, enten langs Lyngenlinjen for en del tyske soldater og deres følge, ellers så skulle alle videre på overfylte veier, tog eller båter.”¹³

På side 149 skriver jeg: ”De som skulle organisere de tvangsevakuertes reise gjennom dette landstrakte fylket, ville snart merke at

9. Lundemo, recension i *Historisk Tidskrift för Finland (HTF)* 2017:4, s. 760.

10. Fosnes, *Evakueringen av Finnmark og Nord-Troms høsten 1944*, s. 68 og 70.

11. Eriksen og Halvorsen, *Frigjøring*, s. 44; Watts, *De kom til oss*, s. 21–22.

12. Lundemo, recension i *HTF* 2017:4, s. 759.

13. Watts, *De kom til oss*, s. 146.

veiene i Nordland var fulle av tyske troppetransporter på retrett. [...] Dette skapte også store utfordringer for de norske evakueringsmyndighetene, for det ble nå ikke plass til å sende de tvangsevakuerte sørover på hovedveiene."¹⁴

På side 151 skriver jeg: "Evakuerings- og jernbanemyndighetene arbeidet hardt for å skaffe plass til tvangsevakuerte på togene, men opplevde at de tyske soldatene ble prioritert. På grunn av store tyske troppetransporter ble det umulig å stille nok vogner til rådighet for de tvangsevakuerte."¹⁵

2. Lundemo skriver: "Vi får heller aldri noen forklaring på hvorfor evakueringen av Nord-Norge tilsynelatende var veldig kaotisk og uorganisert."¹⁶

Det er flere årsaker til at mye av tvangsevakueringen bar preg av kaos. Jeg har derfor forklart årsakene på en rekke steder i boken, deriblant på disse tre stedene:

På side 73 skriver jeg: "Nå som evakueringen endelig hadde kommet ordentlig i gang, viste det seg raskt at det var enorme utfordringer med å finne fartøyer til å frakte titusener sørover, og situasjonen ble raskt uholdbar."¹⁷

På side 118 skriver jeg: "Det viste seg imidlertid umulig å overholde fristene. Mangel på skip og kjøretøyer gjorde det vanskelig for lokalbefolkningen å la seg evakuere. Hovedveien var full av tyske soldater på retrett, krigsfanger og sivile."¹⁸

På sidene 131–138 forklarer jeg eksilregjeringen i London og den norske motstandsbevegelsen sin noe uheldige rolle i tvangsevakueringen. Den første parolen beordret gode nordmenn til å unngå organisert hjelpearbeid i mottaket av tvangsevakuerte da de kom sørover. Jeg skriver blant annet: "Titusener av mennesker i alle aldre og med varierende helse flommet inn i disse to byene [=Tromsø og Trondheim]. Det sa seg selv at det var umulig å gi et akseptabelt tilbud ved at bare enkeltpersoner på eget initiativ skulle invitere en finnmarking med seg hjem eller gi mat til en evakuert fra Nord-Troms. Når ett og

14. Ibid., s. 149.

15. Ibid., *De kom til oss*, s. 151.

16. Lundemo, recension i *HTF* 2017:4, s. 759.

17. Watts, *De kom til oss*, s. 73.

18. Ibid., s. 118.

et halvt fylke skulle tømmes for folk, måtte hjelpen være organisert for å berge liv.¹⁹

Andre steder i boken beskriver jeg blant annet det kolossale presset på den nordlige delen av Nordland, da nazistene fokuserte på å sende fiskerne til denne regionen. Dette forårsaket en stor opphopning av mennesker i et område med svært mange egne flyktninger. Disse hadde mistet hus og hjem som følge av krigshandlingene våren 1940. Da vareforsyningene sørfra i tillegg sviktet, ble det en kamp mellom lokalbefolkningen og de tvangsevakuerte om ressursene.²⁰

Jeg har også funnet flere andre eksempler på fakta Lundemo mener ikke er omtalt i min bok, men som beviselig er det. Ikke minst gjelder det mine mange beskrivelser av ulike båt- og togtransporter, som Lundemo skriver ikke skal stå der.²¹

Dersom noen ønsker en mer utfyllende liste, er det bare å ta kontakt med undertegnede.

To andre forhold der Lundemo tar feil

1. **Lundemo skriver at: Asbjørn Jaklins bok *Brent jord 1944–1945 – Heltene. Ofrene. De skyldige* og første del av min bok *De kom til oss – Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms* i svært stor grad ”er basert på de samme fortellingene og historiene”. De har også ”sammenfallende kilder”.**

Her ønsker jeg å påpeke at det også er store ulikheter. En stor forskjell er at jeg har valgt å intervjuet et stort antall tidsvitner, mens Jaklin har fokusert på samtidige kilder.

En annen meget stor ulikhet er at vi i stor grad har undersøkt forskjellige arkiver. Ved Nasjonalbiblioteket fant jeg for eksempel parolene til den norske motstandsbevegelsen. De fant jeg ved gjennomgang av den illegale avisen *Hjemmefronten*.

I arbeidet med del 1 av *De kom til oss* fokuserte jeg også på arkivene til: *Harry Westrheim* ved Arkivet i Nordland, *Flyktning- og fangedirektoratet* ved Riksarkivet, *Norges Samemisjon* ved Statsarkivet i Tromsø, Protokoller fra Statsarkivet i Trondheim og Trondheim Byarkiv og avis-

19. Ibid., s. 135.

20. Ibid., s. 146–155.

21. Lundemo, recension i *HTF* 2017:4, s. 761. Se f.eks. Watts 2016, s. 52–54, 57–61, 144, 157–159.

arkivet til Universitetsbiblioteket ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU).

Asbjørn Jaklin har fokusert på henholdsvis arkivene til: *Fylkesmannen i Troms, Fylkesmannen i Finnmark og Røde Kors og Sør-Varanger politikammer* ved Statsarkivet i Tromsø.

I tillegg har han studert militære og politiets arkiv ved Riksarkivet, besøkt Forsvarsmuseet i Tromsø, Nord-Troms museums arkiv, Gjenreisningsmuseet for Nord-Troms og Finnmark og hentet rapporter og dokumenter fra flere privatarkiv.

Det stemmer derfor heller ikke at kildene og historiene i bøkene er så sammenfallende at del 1 i min bok kunne vært erstattet av Jaklins, slik Lundemo mener.²²

2. **Lundemo skriver at andre del i *De kom til oss* tar for seg transittbyer og – steder der de evakuerte får et kortere stopp, mens det er del tre som fokuserer på at de reisende når sitt endelige bestemmelsessted.**

Del to tar i virkeligheten for seg bosettingen av over halvparten av de tvangsevakuerte. Tre-femtedeler av de om lag 50 000 menneskene som ble tvangsevakuert, ble plassert i Sør-Troms (1/5) og Nordland (2/5). Kapittelet fokuserer også på transportene videre til Sør-Norge.

Del tre fokuserer i realiteten på bosettingen av de 20 000 (2/5) som forlot Nord-Norge og ble bosatt i Sør-Norge, de blant folket nordpå som hadde forsøkt å unndra seg tvangsevakueringen og deretter tyskernes represalier mot over hundre menn de fanget. Denne delen omhandler også opphold i fangeleirene og skjebnen til de som forsvant.²³

3. **Til slutt ønsker jeg å kommentere Lundemos sluttord om at min boks viktigste bidrag "ligger i gjengivelsene av enkeltpersoners minner og erfaringer".**

Dette er jeg uenig i. Til tross for at intervjuene med tidsvitner er viktige, så er mitt viktigste bidrag de omfattende og nye funnene jeg har

22. Lundemo, recension i *HTF* 2017:4, s. 758; Watts, *De kom til oss*, s. 41, 133, 137, 284, 264 og 313; Asbjørn Jaklin, *Brent jord 1944–1945. Heltene. Ofrene. De skyldige* (Oslo 2016), s. 381 og 381–414.

23. Lundemo, recension i *HTF* 2017:4, s. 758; Watts, *De kom til oss*, s. 191–258.

funnet i arkivene. Fortellertradisjonen har i flere tiår vært sterk i de tvangsevakuerte områdene. Derimot har det inntil senere tid vært svært lite fokus på arkivsøk. Derfor fant jeg ny informasjon og kunne også knekke noen myter.

Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms er en sak jeg har forsket på i mange år. Dersom noen lurere på noe, eller ønsker mer informasjon, vennligst ta kontakt.

Inger Selven Watts